

pojetí za příliš spekulativní, nějakým způsobem sémantiku literárního díla záměrně redukovala, spíše se důsledně vyhýbá jakýmkoli sémantickým úvahám, které by právě ze spekulativnosti mohly být narčeny.

Abych se však vrátil zpět k narativní sémantice fikčních světů: narativní text má obě složky významu, extensivní a intensionální, přičemž obě tyto složky se vztahují ke světu, který tento fikční text generuje. Zároveň, protože jsou složkami celkového významu textu, nutné se podílejí na konstrukci fikčního světa, který je z definice sémiotickým objektem: extensivní význam textu je svázán s extensivní strukturou fikčního světa, zatímco význam intensionální s jeho strukturou intensionální. Ve spojitosti s pojmy extense a intense je důležité uvědomit si specifickou povahu fikčního světa, která plyne z jeho sémiotického založení: „Fikční světy [...] jsou extensivní entity. Jejich složky, podoby a struktury nejsou vázány na doslovné znění fikčního textu, nýbrž mohou být vyjádřeny parafrází, překladem původní textury do extensivního zobrazení. Je však zřejmé, že autor konstruuje a čtenář rekonstruuje fikční světy skrze původní znění (texturu) fikčního textu, to jest jako jev intensionální“ (Doležel 2003, 144). Thomas Pavel opět v odvažné psychologizujícím duchu explicitně tvrdí: „Zdá se, že naše paměť registruje hlavní fakty a postavy, a dokonce i když si pamatujeme izolované linky, obvykle vybíráme gnómičké nebo aforistické pasáže, jako by nás nějaký nepotlačitelný referenční instinkt vytlačoval mimo textové médium“ (Pavel 1986, 72–73).

2. INTENSIONÁLNÍ FUNKCE

Intensionální funkce formálně vyjadřují analogii mezi strukturací textury a intensionální strukturací fikčního světa. Doležel je definuje, inspirován obecnou definicí intense,¹¹⁰⁾ jako „funkce od textury fikčního textu do fikčního světa“ (Doležel 2003, 144). Intensionální

110) Intense jsou zpravidla definovány jako funkce z možných světů do extense. Viz zde s. 49.

funkce převádí strukturovanost textury do struktury fikčního světa: „Je to globální pravidelnost textury, která určuje strukturaci fikčního světa“ (Doležel 2003, 144). Cesta k jejich analýze počíná u fikčního textu, v jehož strukturu jsou zakotveny. Je nutné nejprve nalézt a pojmenovat globální pravidelnosti¹¹¹⁾ struktury fikčního textu a poté zjistit, jak se podílejí na strukturovanosti fikčního světa. Intensionální funkce zřejmě mají zásadní roli jak pro autorovu konstrukci, tak čtenářovu rekonstrukci fikčního světa,¹¹²⁾ a proto mohou být dobrým nástrojem k tomu, abychom vůbec nějak do intensionální struktury fikčního světa teoreticky promíkli. Ve struktuře fikčních světů, která se skládá z extensionální a intensionální složky, jsou intensionální funkce nedílnou součástí struktury fikčního světa: „Extense a intense mohou a musí být rozlišeny v sémantické teorii, avšak zároveň je třeba zdůraznit, že v produkci literárního významu se doplňují“ (Doležel 2003, 147).

Doležel v *Heterocosmice* zevrubně popisuje dvě z intensionálních funkcí, které se na strukturaci fikčního světa podílejí zásadní měrou, a to funkci *ověření* (autentikační funkce), která určuje, „co ve fikčním světě existuje,¹¹³⁾ a funkci *nasyćenosti* (funkce saturace), která určuje, „jak hustě je fikční svět obydlen“ (Doležel 2003, 148).

1.a Funkce ověření

Tato funkce je spjata s již zmiňovaným specifickým druhem fikční existence entit fikčního světa, zprostředkované fikčním textem: „Takový text propůjčuje fikční existenci procedurou ověření, formálně vyjádřenou intensionální funkcí ověření“ (Doležel 2003, 149). Doležel při rekonstrukci funkce ověření postupuje ve dvou krocích: a) je

111) Myslím, že termín pravidelnosti de facto zahrnuje celou množinu slohových a narativně sémantických kategorií, nikoli tedy pouze pravidelnosti textury, ale zároveň i její nepravidelnosti, pokud budeme používat tyto termíny v užším slova smyslu.

112) Podrobněji Doležel 2003, kap. VI a VII.

113) Pavel přímo k této funkci uvádí: „Autentifikace je textová funkce dodávající vázavnosti světům, které jsou textem představeny“ (Pavel 1997, 568).

nutné určit, jak je funkce ověření v textu založena, jaké pravidelnosti textury jsou jejím definičním oborem; b) vysledovat vztah těchto pravidelností s fikční existencí, tedy určit obor hodnot příslušné funkce.

Fikční svět je nejšířší referenční rámec fikčního textu — všechny výpovědi fikčního textu odkazují k příslušnému fikčnímu světu, který existuje skrze médium tohoto textu: „Sémantika možných světů tak neřeší denotativní hodnotu výrazů v aktuálním světě, ale způsob, jakými jsou denotace určeny v možném světě. Pojem možných světů nám tak umožňuje vidět fikční svět jako univerzum diskursu, které konstruuje svůj vlastní svět referentů“ (Ronen 1994, 28).

Thomas Pavel dělá první krok, když zavádí pojem fikčního stavu věci: „Světy fikce přicházejí v různých velikostech, všechny adekvátně reprezentovány texty a dobře vnitřně matelné pronikajícím okem čtenáře nebo diváka. Za tohoto předpokladu je velikost fikčního světa přímo spojena s velikostí textu: fikční stavy věci jsou ty, které jsou popsány nebo lehce vyvoditelné z vět textu“ (Pavel 1986, 96).¹¹⁴ Nicméně takové rozlišení, je-li to rozlišení — být popsané nebo lehce vyvoditelné z textu —, je stále ještě příliš obecné. Proto Doležel jde dále a užívá analogie s Austinovým termínem performativního řečového aktu a považuje schopnost fikčního textu tvořit fikční světy, tedy jeho *ověřovací sílu*, za „speciální druh performativní síly“ (Doležel 2003, 150). Austinův performativní řečový akt, jestliže je vysloven za úspěšných podmínek, je „vykonáním nějaké akce“ (Austin 2000, 22). Analogicky pro výpovědi fikčního textu, který má sémantickou kreativní sílu, Doležel uvádí: „Jestliže literární performativ vyhovuje podmínkám úspěšnosti, mění možnou entitu ve fikční fakt. Jinými slovy, fikční fakt je možná entita ověřená platným literárním řečovým aktem“ (Doležel 2003, 150). Tím, že zavádí klíčový pojem fikčního faktu, získává Doležel důležitý nástroj, jehož pomocí se dostává k samé podstatě fikční existence — *fikční*.

114) Nedominivám se, že Pavelova formulace o velikosti fikčního světa je právě šťastná. I když nahradíme slovo velikost výrazem množina entit, není takové tvrzení naprosto bezproblémové, uvážíme-li celou problematiku inference o fikčním světě a fikční encyklopedie, o kterých budu mluvit dále.

fakt existuje, pokud je úspěšně¹¹⁵ „vysloven“ fikčním textem. Tento termín je spojnicí mezi sémantikou promluvy a fikční sémantikou.

Doležel se logicky pouští do analýzy možných podmínek úspěšnosti a nutné přichází k závěru, že v narativu neexistuje pouze jeden daný způsob danosti promluvy, nýbrž že narativ je promluvou různorodý. Je-li intensionální funkce ověření funkcí z textury do fikční existence, pak „promluva různorodost literárních textů znamená, že také jejich ověřovací ‚autorita‘ je různá“ (Doležel 2003, 150); jazykové vlastnosti promluvy tak mají přímý vliv na stupeň fikční existence jednotlivých fikčních entit.¹¹⁶ Z této přímé závislosti stupně existence fikčního faktu na struktuře fikční výpovědi vyplývá, že fikční existence je intensionální jev: „Tvrzení, že fikční existence je jev intensionální, má pro fikční sémantiku nesmírné důsledky. Znamená především, že fikční existence není omezena na polaritu charakterizující existenci aktuální — bytí či nebytí. *Existovat fikčně znamená existovat v různých způsobech, v různých řádech a v různých stupních*“ (Doležel 2003, 151).¹¹⁷

Základní dichotomie promluvy v narativním textu je spolejná s jejích zdrojem. V narativu může být zdroj výpovědi dvojitý: a) vypravěč, b) fikční entity. „Tato opozice vytváří v narativním celku napětí, které vede ke vzniku celé škály typů narativních promluvy, sahajících od přísně objektivního k čistě subjektivnímu typu“ (Doležel 2003, 151). Zbývá otázka: Jak se tyto dva zdroje výpovědi odrážejí ve struktuře fikčního světa? Jak se ve struktuře fikčního světa projeví promluva vypravěčova, respektive jaký stupeň fikční existence přísluší faktům této promluvy, a jak je tomu se stupněm fikční existence faktů zmíněných v promluvě fikční postavy? Doležel soudí, že „entity zavedené v er-formové promluvě anonymního vypravěče jsou *eo ipso* ověřeny jako fikční fakty, zatímco ty, které jsou zavedeny

115) Doleželův pojem úspěšnosti a úspěšného vyslovení samozřejmě není pojem esetiky, nýbrž pojem pragmatiky.

116) „Prostřednictvím ověřovací funkce je různorodost narativních promluvy sjáta s různými způsoby fikční existence“ (Doležel 2003, 151).

117) O stratifikaci fikční existence též Ronen 1994, 8–9.

v promluvách fikčních postav, takto ověřeny nejsou“ (Doležel 2003, 152).¹¹⁸⁾ Jako důkaz uvádí Quijotův boj s větrnými mlýny zachycený v Cervantesově románu,¹¹⁹⁾ nicméně já zůstanu u příkladu fikčního světa Vančurova románu *Peškař Jan Marhoul*. V samém závěru, kdy Jan Marhoul smrtelně onemocní zánětem míchy, najdeme tři různé výpovědi vztahující se k tomuto onemocnění. Jan Marhoul v rozhovoru s Ruddou říká: „Po osm dní zápolím se slabostí, ale šalba již padla. Nejsem tak nemocen, jak se domníváte vy a váš lékař. Vstanu ze svého lože a kterési neděle vyjde-me na Hlíňanka, kde se zpívá. Ó země, ó město, vracím se z daleké pouti“ (Vančura 1947, 161). Marhoulův lékař, který ho po prvním ataku nemoci vyšetřoval, hovoří s Janovou manželkou Josefínou: „Pani, váš muž je velmi nemocen. Jde o prudký zánět míchy, jenž zasáhl celý průměr a sahá do značné výše. Nemyslím, že se neuzdraví, avšak nemoc potrvá dlouho a nezmizí bez následků“ (tamtéž, 154). Avšak v protikladu k oběma vypravěč jasně konstatuje: „Od počátku bylo jisto, že Jan umře...“ (tamtéž, 159). Podle Doleželova pravidla je budoucí smrt Jana Marhoula ověřena jako fikční fakt — tím, že je explicitně zavedena vypravěčem, zatímco úplné uzdravení (Jan Marhoul) nebo i částečné uzdravení (lékař) jako fikční fakty ověřeny nejsou, protože jsou zavedeny v promluvách fikčních postav. Er-formový vypravěč nemůže lhát,¹²⁰⁾ a také nelže: následným fikčním faktem, ověřeným touž ověřovací silou téhož vypravěče, je smrt Jana Marhoula; „Pět hodin plenila bouře

118) Na první pohled by se mohlo zdát, že Martínez-Bonati zastává podobný názor, když namísto o termínu fikční fakty mluví o pravdivých promluvách: „Pro zásadní porozumění celé naráci je nutné si uvědomit, že jako pravdivé jsou přijímány mimetické promluvy vypravěče, a nikoli promluvy postav. Když nastane konflikt mezi *singulárními* výpověďmi vypravěče a postav, je výpověď postav *okamžitě* — vědomě či nevědomě — považována za chybnou“ (Martínez-Bonati 1981, 31). Je však třeba si uvědomit, že kromě vnější podobnosti není v těchto pojetích hlubší shoda a souvislost, spíše naopak: a) Doleželova teorie je důsledně antimimetická, takže nepracuje vůbec s termíny typu „mimetická promluva“; b) teorie Martíneze-Bonatiho mluví pouze o „singulárních výpovědích vypravěče a postav“; neteší tedy pojem autentifikace na obecné úrovni, ale pouze na jednom konkrétním druhu promluvy.

119) Viz Doležel 2003, 151–152.

120) Viz Doležel 2003, 152.

ubohé tělo, přecházejíc od beder vzhůru a vždy se vracějíc. Když táhla šesta, na vrcholu zachvatu Jan, uštván a usmýkán, dokonal“ (tamtéž, 163). Fikční fakt Marhoulovy smrti se díky svému ověření stal, součástí extensionální textury fikčního světa — pro extensionální strukturu fikčního světa už není důležité, jakou formou vyjádření vypravěč tento fakt ověřil, ale důležité je samotný fakt, že Jan Marhoul zemřel. Je pravda, že i Marhoulova výpověď je parafrázovatelná: můžeme říci, že Jan Marhoul věří, že se uzdravil. Přesto ale není součástí extensionální struktury tohoto světa fikční fakt, že se Jan Marhoul uzdravil, nýbrž fakt, že v toto uzdravení věří. Stejně tak bychom mohli parafrázovat výpovědi fikčních postav pomocí sloves typu „myslí si“, „doutá“, „je přesvědčen“ atd., ale ve všech těchto případech parafrázujeme pouhý názor některé fikční postavy, nikoli fikční fakty.

Doležel své pravidlo zobecňuje a podle zdroje promluvy rozlišuje dvě oblasti fikčního světa: „Fikční fakty konstruované autoritativním vyprávěním vytvářejí faktovou oblast fikčního světa, neověřené možnosti zavedené v promluvách postav jsou jeho oblastí virtuální“ (Doležel 2003, 153).¹²¹⁾ Ronenová takové Doleželovo dělení fikčního světa jenom potvrzuje, když odděluje faktové a nefaktové elementy fikčního světa: „Většina literárních světů obsahuje jádro fikčních faktů, ale též nefaktové elementy, jako jsou víry, touhy nebo předsudky postavy či vypravěče, elementy, které ve fikčním světě *nepřevažují*“ (Ronen 1994, 31).

Jako u jisté krajnosti je dobré se zastavit u narativů, které vůbec neobsahují vyprávění nějakého autoritativního vypravěče. Ani entitám a událostem fikčních světů generovaných takovými fikčními texty není jistě upřena možnost stát se fikčními fakty — jistě i takové fikční světy jsou

121) Ronenová poukazuje na popsání postupů, podmínek a stupňů autorizace, ale sama se touto cestou nevydává: „Pouze některé fikční propozice přicházejí od autoritativního zdroje, zatímco jiné přicházejí ze zdroje, jemuž byla postoupena moc naráce s rozdílnými stupni autorizace (jak ukazuje rozdíl mezi vševedoucím vypravěčem, osobou, která sama vypráví o svém mladším já v první osobě, a nespolehlivým vypravěčem)“ (Ronen 1994, 92). O autentifikaci též Ryan 1991, 113.

parafrazovatelné, mají tedy extensionální strukturu skládající se z fikčních faktů. Doležel tvrdí, že je i „fikčním osobám dán určitý stupeň ověřovací autority [...], ale ihned musíme dodat, že tato autorita závisí na přísných podmínkách, z nichž tři se zdají nezbytné: za prvé, mluvčí musí být věrohodný („spolehlivý“); za druhé, osoby světa musí mít o dané entitě všeobecné souhlasné mínění; za třetí, virtuální entita nesmí být zbavena ověření autoritativním vyprávěním. Jsou-li tyto podmínky splněny, virtuální entita se stává fikčním faktem“ (Doležel 2003, 153–154). Tyto Doleželovy přísné podmínky se opravdu zdají dostatečné pro to, aby se virtuální fikční entita stala fikčním faktem, který by byl rovnoprávný s fikčními fakty ověřenými autoritativním vyprávěním. Faktová oblast fikčního světa se tak skládá z entit ověřených buďto přímou ověřovací silou vypravěče, nebo ověřovací procedurou, která ověřuje výpovědi fikčních postav. „Virtuální oblast, tj. oblast možnosti, které zůstávají neověřeny, se člení v soukromé oblasti, tvořené názory, vizemi, iluzemi a omyly jednotlivých fikčních osob“ (Doležel 2003, 154). Sem by jistě přináleželo i Marhoulovo přesvědčení, že se uzdravil.

Je zřejmé, že rozdělení fikčního světa na oblast faktovou a oblast virtuální tak určuje jeho základní stratifikaci: „Rozvrstvení autority vytváří fikční svět, jehož struktura je fundamentálně modální, obsahující soubory fikčních faktů vedle souborů relativizovaných prvků přiřazených vědomostem postav, jejich víře, myšlenkám a tušením. Interakce mluvčích s propozicemi vytváří svět hierarchicky organizovaný, v němž fakty, kvazifakty a nefakty konstituují totalitu světa“ (Ronen 1994, 176). Jakká je jeho stratifikace? Je možné ji nějak znázornit a popsat? Myslím, že všichni teoretici, kteří v problematice narativní sémantiky došli až sem, nahlížejí strukturu fikčního světa s ohledem na „sílu“ (ověřenost, pravdivost) jeho jednotlivých entit podobně. Zde se nabízí již popisovaná analogie mezi světem aktuálním a světem jeho postav, jak jsem již zmínil: ve středu takového světa je jeho jádro (= svět aktuální = faktová oblast fikčního světa) a okolo „krouží“ světy satelitní (= světy jedinců = světy fikčních postav, jejich přání, víry, přesvědčení...).¹²²⁾ Ronenová

tuto představu vyjadřuje naprosto explicitně v souvislosti se statutem jednotlivých fikčních entit: „Každý fikční svět, konstruovaný jako paralelní svět, obsahuje jádro faktů, kolem kterého obíhají soubory stavů věci zmenšující se fikční aktuálnosti“ (Ronen 1994, 8–9).¹²³⁾ Z čistě terminologického hlediska dodávám, že například Thomas Pavel nazývá svět fikčních faktů ležící v jádru fikčního světa primární: „Každý svět obsahuje primární narativní svět, svět fikčních faktů“ (Pavel 1997, 567).

1.6 Princip minimální odchylky

Marie-Laura Ryanová zavádí princip minimální odchylky, aby popsala způsob, kterým čtenář zaplňuje mezery při rekonstrukci fikčního světa. Tvrdí, že pojem „který označuje jako princip minimální odchylky, říká, že centrální svět textového univerza rekonstruujeme tímž způsobem, jakým rekonstruujeme alternativní možné světy nefaktuálních tvůrců: jako souhlasné s naší reprezentací AW¹²⁴⁾ tak daleko, dokud je to možné. Do těchto světů budeme projektovat vše, co víme o realitě, a uděláme pouze ty úpravy, které nám diktuje text“ (Ryan 1991, 51; kurziva BF).¹²⁵⁾ Ryanová dále pokračuje tvrzením, které se z intuitivního hlediska zdá být příliš silné: „Účelem textu je, aby připamatoval princip

122) Martínez-Bonati přímo hovoří o podobnosti řeči postav ve fikčním světě a řeči lidí ve světě aktuálním: „Řeč postav, která připomíná běžnou řeč a nesiává se narací, nemá o nic větší nárok na důvěryhodnost než řeč mluvčích v reálném světě“ (Martínez-Bonati 1981, 31). Domnívám se však, že takovéto přirovnání je příliš mimetické a odhlíží od specifík narativu.

123) Není bez zajímavosti, že Pavel ve vztahu k možnému porozumění fikčnímu světu hovoří o kumulování významu aktem čtení: „Plně rozumíme vlastnostem fikčního světa, včetně jeho velikosti, teprve poté, co jsme završili čtení textu“ (Pavel 1986, 99). Zajímavé je srovnání s Mukatovského myšlenkou kumulace literárního významu při aktu čtení. Viz Mukatovský 2000, 19–47; a Mukatovský 2001, 54–55.

124) Ryanová používá zkratku AW pro „The Actual World“ = „aktuální svět“.

125) V jiné formulaci: „Tento princip může být formulován následovně: při rekonstrukci fikčního světa vyplň prázdná místa textu na základě předpokladu, že tento fikční svět se podobá světu skutečnému. Neuchyľuj se k libovolným změnám — jedině, co smí převážít nad tvou zkušeností s realitou, je autorita textu“ (Ryan 1997, 576).

minimální odchylky — pouze aby blokoval její fungování“ (Ryan 1991, 58). Smířit se s tím, že text pouze blokuje mimetické procedury čtenářovy, je, myslím, nepřijatelné — v tom případě by v konečném důsledku neexistovala žádná překážka tomu, aby ono „vězení o realitě“ zahrnovalo více než pouze kognitivní procedury, ale například i nekognitivní zkušenost. Aktuální svět konkrétně prožívaný konkrétním jedincem je odlišný od aktuálního světa, který je souborem našich vědomostí o realitě, kulturním konstruktem. Nemyslím, že čtenář při rekonstrukci fikčního světa používá pouze aktuální svět — kulturní konstrukt, ale i svět své každodenní, neracionalizovatelné zkušenosti. Myslím, že Ryanová tuto mou obavu jenom potvrzuje, když říká, že „na základě principu minimální odchylky jsou čtenáři schopni formovat rozumné komplexní reprezentace cizích světů vytvořených skrze diskurs, i když je verbální reprezentace těchto světů vždy neúplná“ (Ryan 1991, 52). Nevidím žádný důvod, proč by čtenářem rekonstruované fikční světy měly být komplexní v tomto smyslu; naopak, nemyslím, že se tato kvalita slučuje s jejich ontologickým založením.¹²⁶ Parsons přímo mluví o rozdílu mezi empiricky a sémanticky získanou zkušeností: „Nemůžeme doplňovat do mezer textu svoje empirické generalizace a míchat je s inferencemi, protože texty často odporují známým faktům“ (Parsons 1999, 178). Thomas Pavel oproti přístupu Ryanové postupuje v otázce čtenářovy rekonstrukce fikčního světa zásadně opatrněji: „Konvencionalita fikčnosti varuje čtenáře, že běžné referenční mechanismy jsou z velké části suspendovány, a tak pro porozumění literárnímu textu znamenají vnější data méně než v každodenních situacích; tak musí být každý zlo-mek textové informace opatrně prozkoumán a uložen“ (Pavel 1986, 122). Myslím, že zde Pavel jasně poukazuje na rozdíl ve vnímání fikčního světa a světa aktuálního a zároveň poukazuje na sémantickou nezávislost a soběstačnost fikčního diskursu.¹²⁷

126) O principu minimální odchylky, tak, jak jej předkládá Ryanová, viz též Ronen 1994, 71. Viz též Červenka 2003, 18, 29; a Pavel 1986, 86–87.

127) Mimetismus, kterého se v pojetí Ryanové obávám, je explicitně vyjádřen v jejím jejím výroku: „Mezery v reprezentaci textového univerza jsou nabliženy

2.a Funkce nasycení

Možné světy literatury jsou díky konečnosti textu, jímž jsou produkovány, neúplné — již jsem se zmínil, že například nevíme, jakou barvu vlasů měla Marhoulova žena Josefina, protože text prostě o barvě jejích vlasů nic neříká ani nena-značuje. Doležel zakládá svůj pojem intensionální funkce nasycení na základě vztahu mezi neúplností textu (= jeho konečností) a nasycením fikčního světa: „Musíme však dodat, že textura fikčního textu zachází s neúplností velmi různě a pěstuje ji v různém stupni, a tak určuje nasycení světa“ (Doležel 2003, 171). Thomas Pavel dokonce považuje mezery za jeden z nástrojů moderní fikce: „Radikální meze-ry je ale jedním z mnoha prostředků, které moderní a post-moderní texty vykazují ve své horlivosti obnažit vlastnosti fikce“ (Pavel 1986, 107). Mezery jsou vzhledem k fikčnímu světu imanentní a v konečném důsledku z podstaty fikčního světa neexistuje žádná procedura nebo soubor procedur, který by byl schopen mezery ve fikčním světě odstranit: „Mezi logicky nutnými analytickými implikacemi, inferencemi interpretujících kritiků a čtenářů a fantazmaty čte-náře, který se identifikoval s hrdinou příběhu a obestírá ho realiiemi svého venkovského mládí (jejichž původ z aktu-álního světa je mimo pochybnost) — mezi těmito různý-mi možnostmi a stupni doplňování neúplnosti fikčního svě-ta podle vzoru světa aktuálního zejí nedefinované mezery“ (Červenka 2005, 736–737).

Výše jsem zdůraznil pojem fikčního faktu, který je sou-částí oblasti určené a je dostatečně ověřen intensionální funkcí ověření. Tyto fakty tvoří faktovou oblast fikčního světa. Druhou zmíněnou oblastí fikčního světa byla oblast virtuální. Třetí možností je meze-ry a fikčním světe: „Jest-liže autor nenapíše nic — případ nulové textury —, vzniká ve fikčním světe meze-ry. Zopakujeme, že mezery jsou nutnou a obecnou vlastností fikčních světů. Avšak jednotlivě

jako odstraněná informace, a ne jako ontologické nedostatky tohoto univerza samého“ (Ryan 1991, 53). Myslím, že takový přístup je pro použití v literárně-teoretickém zkoumání neudržitelý. Nemyslím, že existuje jediný rozumný důvod, proč by tomu tak mělo být.

fikční texty obměňují rozsah a funkci mezer tím, že obměňují rozsah a rozložení nulové textury“ (Doležel 2003, 171).¹²⁸⁾ Nicméně rozdělení fikčního světa na oblast faktovou a virtuální na jedné straně a na mezery na straně druhé je poněkud hrubé dělení. Doležel si proto všimá implicitnosti textů, jejich schopnosti produkovat implicitní významy: „Dnes je známo, že implicitnost je obecným rysem textů,“ a tvrdí, že literární texty mají v tomto směru výsadní postavení: „V literatuře je však implicitnost přestována, je faktorem její estetické účinnosti“ (Doležel 2003, 173). Jak je však implicitní význam v textu uvozen? Jak jej lze odhalit? Doležel odpovídá na obě otázky. V prvé řadě tvrdí, že čitelné implicitního významu v textu jsou „jak negativní (lakuny), tak i pozitivní (narážky)“ (Doležel 2003, 175). To znamená, že jsou obsaženy přímo v expli- citní textuře, která je jejich jediným zdrojem. Je zřejmé, že existují nějaké procedury, kterými jsou takové impli- citní významy odhalovány. Thomas Pavel říká, že tyto pro- cedury se nijak diametrálně neliší od kognitivních proce- dur běžně užívaných v aktuálním světě: „Cesta do fikčních zemí nutně nezpůsobuje oslabení běžných metod inferen- ce, znalostí zdravého rozumu a vrozených emocí“ (Pavel 1986, 88). Aby osvětlil odhalování implicitního významu li- terárního textu, adoptoval Doležel právě Pavlem zmíně- ný logický pojem inference, která je kognitivní procedurou širší než pouhé logické vyplývání.¹²⁹⁾ Chápe inferenci jako pojem zastřešující jak klasické vyplývání, tak i presupozí- ci.¹³⁰⁾ „Implicitnost založená na presupozici je vpravdě vý- znamný zdroj konstrukce a rekonstrukce fikčních světů.“ „Pro sémantiku fikčního narativu jsou zvláště významné vývody, které se týkají dějových aspektů a složek“ (Doležel 2003, 176).¹³¹⁾ Zdá se však, že vývody o dějových složkách nejsou jedinými vyvoditelnými implicitními významy: „Ty- pickým procesem při konstituování fikčního světa narace

128) O mezerách jakožto místech nedourčenosti viz též Ronen 1994, 98.
129) O inferenci též Pavel 1986, 98; Ronen 1994, 28; Parsons 1999, 177.

130) Presupozici můžeme definovat např.: „Výrok A je presupozicí výroku Á právě tehdy, když z A logicky vyplývá Á, a zároveň z nezáce A (¬A) takéž vyplývá Á.“
131) Viz též Červenka 2003, 30.

je usuzování na charakter postavy z jejích činů“ (Červenka 2005, 738).

Takzvaná existenční presupozice je snadno doložitel- ná na mnoha konkrétních příkladech. Jestliže například v úvodu Vančurova románu čteme: „Čtrnáct let přešlo měs- tem jako stádo po úzké lávce. Ve středu náměstí vzrostly lípy, domy se zvedly i schýlily a čas zavalil závějí ten den, kdy otec Marhoul byl mlád. Jeho dům stál na jižní straně náměstí a štít, obrácený k lidem, zněl s jeho zdi jako zvon s věže kostelní: Chléb, chléb, chléb“ (Vančura 1947, 8), vy- vozením presupozicí získáváme informaci o tom, že ve fik- cioním světě tohoto románu existuje Jan Marhoul, ale i o tom, že město, ve kterém žije, má náměstí s lípami ve svém středu, že jsou na náměstí domy, ale dokonce se dozvídáme, že jeden z těchto domů patří Marhoulovi.

Vidíme zřetelně, že „tato procedura sama o sobě posky- tuje pouze triviální implicitní významy, reformulace expli- citní textury“ (Doležel 2003, 177).¹³²⁾ Implicitní význam je významem strukturovaný a presupozicí vyvozená existence entit fikčního světa románu zjevně patří pouze do základ- ní roviny implicitního významu. „Abychom objevili více než triviální nebo samozřejmé implicitní významy, musíme ak- tivovat kognitivní operace“ (Doležel 2003, 177). Vráťme-li se k fikcivnímu světu románu *Pekař Jan Marhoul*, naskýtají se dvě základní otázky: Kde se děj románu odehrává? Kdy se odehrává? Na první otázku existuje jednoznačná odpověď, explicitně daná samotným textem: Benešov a Nadelhoty. Odpověď na druhou otázku je složitější, protože žádné da- tum se explicitně v textu nevykazuje. Vzhledem k tomu, že je Jan Marhoul soukromým pekařem, a vzhledem k ná- strojům a technologiím, které užívá, můžeme vyvodit, že se děj odehrává před rokem 1948. Nicméně toto vymezení je velmi široké.¹³³⁾ Jestliže však v textu Josefa Janovi:

132) „Jak shrnuje Lubomír Doležel ve vynikající kapitole o saturaci, naši znalost aktuálního světa je tedy nutno do budování fikčního světa díla angažovat“ (Červenka 2005, 738).

133) Vzhledem k tomu, že nepředpokládáme, že se děj Vančurova románu odehrává v budoucnosti, je omezující „horní hranici“ pro jeho fikční svět rok 1924, tedy rok prvního vydání románu *Pekař Jan Marhoul*.

„Znam ta čísla, odpověděla paní, a vím, že se nám nedostává tisíc a sedm set zlatých“ (Vančura 1947, 17), umístíme na základě tohoto sdělení děj románu před rok 1919, protože „zlatý“ je „zlatá mince různé provenience, rázu, jakosti a hmotnosti. V Rakousku-Uhersku užívána do roku 1918“.¹³⁴⁾ „Je tedy zřejmé, že ve většině případů vyzovování s pomocí presupozice vyžaduje znalosti o světě; logická procedura má kognitivní základ“ (Doležel 2003, 177).¹³⁵⁾ Abych vyvodil alespoň přibližně dobu, kdy se odehrává děj románu, musel jsem použít opravdovou encyklopedii, v níž je význam slova vysvětlen slovníkovým heslem a je explicitně daný. V širším významu je encyklopedie prostě zásobárna informací: „Encyklopedie jako znalost sdílená určitým společenstvím se mění od jedné společenské skupiny ke druhé, od jedné historické epochy k jiné. Právě z tohoto důvodu odkrývá implicitního významu nutně relativizuje“ (Doležel 2003, 178). To je encyklopedie našeho aktuálního světa — zásobárna našich znalostí o něm, přičemž je nutné mít na paměti, že tyto znalosti jsou již nějakým způsobem sémantizované: „Skutečný svět je ten svět, jež známe skrze množství obrazů (*world pictures*) nebo popisů stavů. Tyto obrazy jsou epistemickými světy, které jsou často navzájem alternativní a protikladné. Celek obrazů skutečného světa je potenciálně jeho největší a kompletní encyklopedie“ (Eco 1997, 628). Je zřejmé, že každý jedinec má v rámci této obecné encyklopedie svou vlastní individuální encyklopedii a naše encyklopedie se vždy do určité míry překrývají. Individuální encyklopedie je pravděpodobně vnitřně strukturovaný systém, kombinovaný ze získaných informací. Naše individuální encyklopedie se od sebe liší podobným způsobem, jako se liší jednotlivé encyklopedie aktuálního světa.

2.6 Fikční encyklopedie

Doležel dále rozvíjí pojem fikční encyklopedie: „Fikční encyklopedie je znalost možného světa zkonstruovaného fik-

ním textem. Fikční encyklopedie jsou mnohé a rozmanité, ale každá z nich se více či méně odchyľuje od encyklopedie světa aktuálního“ (Doležel 2003, 178).¹³⁶⁾ Fikční encyklopedie je nedílnou součástí každého fikčního světa, obsahuje vztahy a fakty o fikčním světě, které mají všichni jeho účastníci dány a priori, zatímco čtenář se s nimi seznamuje v procesu čtení, při rekonstrukci fikčního světa: „Fikční encyklopedie je jedinou zásobárnou znalostí fikčních postav, k encyklopedii světa aktuálního přístup nemají. Čtenáři mají širší kognitivní obzor: „skladují“ encyklopedii aktuálního světa, ale zároveň mohou nabyt i encyklopedii fikční [...] Čtenář vpravdě musí včlenit do svého encyklopedického skladu příslušnou encyklopedii, aby byl schopen se orientovat ve fikčním světě, aby mohl správně vyzovovat a odkrývat implicitní významy“ (Doležel 2003, 179).¹³⁷⁾ Thomas Pavel k tomu, aby vysvětlil to, co bychom mohli nazvat rozšiřování čtenářské encyklopedie, používá teorii her: „Zatímco naivní čtenář zná tato a jenom tato pravidla [základní pravidla, která dávají základní přístup k textu — pozn. BF], mohou být postupně k dispozici pokročilejší strategie, a to skrze trénink a praxi“ (Pavel 1986, 125).

Abych se vrátil k našemu románu — když Jan Marhoul chce po hádce vrátit svůj dluh správci Čížkovi: „Zde jest můj dluh, pravil Jan, obraceje kapsy, avšak neměl více než dva zlaté. Zaplatil tedy pivo a vstal z ohromení“ (Vančura 1947, 17), vidíme, že dva zlaté pravděpodobně v Marhoulově fikčním světě nejsou velký obnos. Když pak Josefina Janovi říká: „A vím, že se nám nedostává tisíc a sedm set zlatých“ (tamtéž), vidíme, že jejich dluh je řádově skoro tisíckrát větší, než kolik byl Jan schopen zaplatit na místě. Nicméně až postupem čtení románu si čtenář může udělat představu, jaká je ve fikčním světě pekařově opravdová kupní síla obou obnosů, když se dozvídáme ceny základních potravin, nástrojů a nájmů. Porovnáváje jednotlivé částky, které jsou součástí fikční encyklopedie, s jejich kupní silou, získává čtenář představu o finanční situaci jednotlivých

136) O vztahu mezi encyklopediemi aktuálního a fikčního světa též Thomas Pavel, který odlišuje pojmy „magna opera“ a „magnum opus“ (Pavel 1986: 51, 52, 58, 64).

137) O vztahu inference a encyklopedie viz Pavel 1986, 48.

134) Viz *Ilustrovaný encyklopedický slovník*, Academia, Praha 1982.

135) O proceduře alhuze a presupozice též Ryan 1997, 577–578.

fikčních osob, a tím odkrývá část implicitních významů textu.

Při odkrývání implicitních významů Vančurova románu vystačíme do značné míry jen s určitými korekcemi naší aktuální encyklopedie, protože je zasazen do relativně konkrétního prostředí a času. Jestliže se však pustíme do četby narativů, jejichž fikční svět je od našeho světa aktuálního podstatně vzdálen — například kvůli existenci rozdílných přírodních zákonů, zcela nových a netradičních objektů a postav —, naše aktuální encyklopedie selhává: „Jinými slovy, znalost fikční encyklopedie je nezbytně nutná k tomu, aby čtenář pochopil fikční svět. Encyklopedie aktuálního světa může být do určité míry užitečná, ale nikdy není dostatečná“ (Doležel 2003, 181). Myslím, že je dobré zdůraznit, že encyklopedie aktuálního světa, byť pro vytvoření fikční encyklopedie nedostatečná, stojí vždy v jejím pozadí. Nazval-li Eco¹³⁸⁾ fikční světy parazity světa aktuálního (viz výše), můžeme nazvat i fikční encyklopedii v určitém slova smyslu parazitem encyklopedie aktuální, s níž do určité míry splývá a do určité míry se z ní vyděluje. Vezmeme si příklad jednoznačně fikčního individua, kterým je bájný Pegas. Pegas je obyvatel antických mýtů a domníváme se, že v aktuálním světě neexistuje. Je tedy entitou fikční encyklopedie. Ale i do fikční encyklopedie vstoupil Pegas jako okřídlený kůň,¹³⁹⁾ tedy jako kombinace dvou vlastností: „být koněm“ a „mít křídla“, přičemž naše znalost obou těchto vlastností je součástí naší aktuální encyklopedie. Od svého vzniku je Pegas čistě součástí fikční encyklopedie a jako takový je při percepci textů, v nichž se objevuje, přijímán. Tento proces rozšiřování fikční encyklopedie je principem obohacování jednotlivých encyklopedií čtenářských.¹⁴⁰⁾ Jako součást širšího kulturního kontextu je však Pegas prvkem určité součásti naší aktuální encyklopedie, protože patří k těm entitám, které sice pravděpodobně ne-

138) O Ecově encyklopedii viz též Ronen 1994, 70.

139) Striktně realistický logik by si samozřejmě položil otázku, zda je takové individuum možno ještě stále nazývat koněm. My tento problém našetřít řešit nemusíme.

140) Viz Doležel 2003, 179–180.

existují fyzicky, nicméně existují jako reálné entity naší kulturní mytologie.

Doleželova funkce nasycení, která „promítá hustotu textu na strukturu fikčního světa a strukturuje jeho nasycení“ (Doležel 2003, 182), má za definiční obor tři množiny: a) explicitní texturu, která je nositelem explicitního významu; b) implicitní texturu, zdroj implicitního významu; c) nulovou texturu. Tém po řadě odpovídají tři obory hodnot: a) oblast určená; b) oblast podurčená; c) oblast mezer. Oblast určená je explicitně určena texturou — text prostě sděluje některé skutečnosti jednoznačně a přímo, je to oblast, která je všem fikčním světům vytvořeným na základě různých čtenářských rekonstrukcí společná. Oblast podurčená, založená na kognitivních procedurách odkrývání implicitního významu, závisí na fikční encyklopedii, která „je *globálním* nástrojem pro odkrývání implicitního významu“ (Doležel 2003, 181). Je esenciální vlastností všech encyklopedií, že jsou mnohé a rozmanité, proto i oblast podurčená je relativizována, a to vzhledem k tomu, jakou encyklopedii máme k dispozici. Ronenová přímo říká, že tyto dvě oblasti, a pouze tyto dvě oblasti, de facto vytvářejí fikční svět: „Fikční světy obsahují pouze to, co je přímo tvrzeno nebo implikováno textem“ (Ronen 1994, 93). Mezery, které jsou produkovány nulovou texturou, zůstávají mezerami, protože nemáme k dispozici žádnou proceduru, kterou bychom je mohli vyplnit. Nicméně je třeba poznamenat, že role mezer ve fikčním světě není „vedlejší“ nebo „nepodstatná“, jak by se mohlo zdát, ale naopak mezery jsou oprávněně důležitou složkou struktury fikčního světa a mají zde svou specifickou roli.¹⁴¹⁾

IX. NARATIVNÍ MODALITY

Doležel v rámci zkoumání extenzionálních struktur fikčních světů přímo ukazuje omezení, kterým fikční světy jakožto struktury podléhají: fikční „svět je makrostruktura a jeho řád je určen globálními omezeními“

141) Viz Doležel 2003, 171–173 a 181–184; též Doležel 1999, 8–9.

(Doležel 2003, 121). Tato globální omezení vložena na fikční světy jsou určována operacemi dvojího druhu: výběrem a formativní operací. Zjednodušeně řečeno, operace první, výběr, určuje druh světa¹⁴²⁾ podle toho, jaké entity a struktury projdou selekčním procesem, zatímco druhá, formativní operace, „tvaruje narativní světy ve struktury, které mají schopnost tvořit (generovat) příběhy“ (Doležel 2003, 121). Je tedy zřejmé, že tyto dva druhy operací se vzájemně doplňují v tom smyslu, že operace výběru jakožto substrát do určité míry podmiňuje působení operace formativní. Doležel označuje hlavní formativní faktory jako narativní modality: „Hrají tuto úlohu proto, že mají přímý vliv na konání: jsou to rudimentární a nevyhnutelná omezení, která musí osoby jednatí ve světě přijmout“ (Doležel 2003, 121), a rozlišuje čtyři druhy takových modálních omezení, které se rozhodující měrou podílejí na globální strukturaci fikčních světů: omezení alethická, deontická, axiologická a epistemická.

Alethická omezení jsou pro základní strukturu fikčního světa naprosto zásadní, protože určují, co je v příslušném fikčním světě možné, nemožné a co je v něm nutné. Modální takže určují základní modální rozvrh celého světa. Modální alethická omezení však neplatí pouze pro fikční svět jakožto celek, ale i pro jeho jednotlivé konkrétní součásti. V naprotivé většině případů jsou zásadními entitami příběhů odehrávajících se ve fikčních světech jejich postavy: „Subjektivní M-operátor reguluje tři druhy schopností: fyzické — tělesné dispozice pro vykonávání akcí, nástrojové — dovednost pro výrobu a používání nástrojů, a duševní — rozpětí smyslu a obor duševních operací. Souhrn fyzických, nástrojových a duševních schopností osoby tvoří její alethické vybavení“ (Doležel 2003, 125).

Omezení deontická určují, co je ve fikčním světě povolené, co zakázané a co povinné. Jsou zdrojem základního normativního a normotvorného rozvržení fikčního světa. Je zřejmé, že normy jako takové mohou být několika druhů: normy určené explicitně pomocí vyhlášek, normy morál-

142) Zevrubnou typologií fikčních světů najdeme v Doležel 2003, kap. V.

ní plynoucí z náboženských učení, normy zvykové, normy plynoucí ze sociálního a ekonomického uspořádání fikčního světa aj. Přitom, podobně jako v případě omezení alethických, jsou i množiny jejich aplikace dvojího druhu: „Kodexové normy jsou platné v celém světě, subjektivní normy specifikují zákazy nebo povinnosti pro jednotlivé osoby“ (Doležel 2003, 127). Důležitou vlastností norem je i jejich zavedení nebo zrušení, které se projeví ve změně deontické struktury příslušného fikčního světa.¹⁴³⁾

Třetím typem modálních omezení jsou omezení axiologická, která vymezují ve fikčním světě oblasti hodnoty, nehodnoty a oblasti bez hodnoty. Zdá se, že udílení (přirázování) hodnot je tentokrát silněji spojeno s jednotlivými subjekty fikčního světa než s nějakou jeho objektivní a objektivizovatelnou valorizací, protože objektivní valorizace má velmi často praktický protějšek právě ve strukturační deontické. „Valorizace světa je patrně nejsilnější pobídkou akce; přítomnost hodnot a nehodnot vyvolává v konatelích touhu a odpor“ (Doležel 2003, 130).

Konečně jsou to epistemická omezení, která se projevují ve vědění, nevědění a mýnění ve fikčním světě. Stejně jako tomu bylo u omezení ostatních, existují epistemická omezení objektivní, k nimž patří nejrůznější intersubjektivní systémy poznání a vědění, a omezení subjektivizovaná, která se týkají světónázoru a vědění a mýnění jednotlivých subjektů a která jsou v zásadě závislá na vědění a mýnění celkové společenské. „Osoba fikčního světa je epistemická monáda, která nazírá sebe, jiné osoby a celý svět z určitého charakteristického pozorovacího bodu. Tato epistemická perspektiva, to, co konatel ví, neví nebo věří o světě, určuje do značné míry praktické uvažování osoby, a v důsledku toho její akce a interakce“ (Doležel 2003, 132).

Je zřejmé, že pokud se jedná o fikční svět generovaný textem románem *Pekář Jan Marhoul*, jde o svět s více konateli, v němž platí přírodní a společenské zákonitosti a omezení světa aktuálního. Co se týká alethických omezení, která určují základní modální rozvrh celého světa, je zřejmé, že

143) Viz Doležel 2003, 127–130.

v souladu s nimi můžeme tento svět označit za svět přirozený: „Jestliže modality aktuálního světa určují, co je možné, nemožné a nutné ve světě fikčním, vzniká přirozený fikční svět“ (Doležel 2003, 123).¹⁴⁴ Vidíme též, že modální omezení, která jsou podstatná pro fikční svět našeho románu, jsou omezení deontická a axiologická. Tato omezení jsou základním zdrojem narativního napětí. Doležel explicitně tvrdí, že „deontická příznaková akce je nejbohatším zdrojem narativity; generuje slavnou trojici *pádu* (porušení normy — potrestání), *zkoušky* (povinnost splněna — odměna) a *tísňe* (konflikt povinností)“ (Doležel 2003, 128), a Marie-Laura Ryanová obecně volá po nutnosti konfliktu v narativní fikci (viz zde s. 71). Myslím, že pro fikční světy obecně je důležité si uvědomit, že omezení axiologická a omezení deontická spolu nejenom úzce souvisejí, ale i to, že se vzájemně podmiňují. Nechci se pouštět do mnohokrát skloňované problematiky norem a hodnot, chci pouze zdůraznit, že narativní napětí může mít základ ve spleťtém vzájemném vztahu norem a hodnot: tato dvě omezení se vzájemně podmiňují, kombinují a doplňují.

X. ZÁVĚR A ÚVOD

Vidíme, že narativní sémantika fikčních světů představuje ucelený systém, jehož pomocí můžeme promíknout do toho, jak jsou fikční světy „udělány“ a jak „fungují“. Zdá se, že způsob, kterým nahlíží strukturu fikčních textů a nástrojů jejich zkoumání a strukturu fikčních světů a nástrojů jejich zkoumání, je v dějinách literárněteoretického zkoumání výjimečný. Spojuje tak textověanalytické metody a postupy s metodami a postupy obecně ontologickými a psychologickými. Neříká de facto nic jiného, než že se v dějinách narativní komunikace ustálily určité stylistické konvence sloužící k vyjadřování alternativních světů, jakož i to, že určitě textové vlastnosti a pra-

144) Viz též Kirkham: „Zvláštní důležitost má podmožná přirozené možných světů, podmožná, která vykazuje všechny a pouze ty přírodní zákony, které jsou zákony světa aktuálního“ (Kirkham 1992, 15 — citováno podle Doležel 2003, 123).

videlnosti se nějakým zjistitelným způsobem na strukturu těchto alternativních světů podílí. Důležité je, že tato narativní sémantika propojuje zkoumání na dvou různých úrovních, na úrovni textů a na úrovni světů, přičemž re-spektuje jejich rozdílné předpoklady a východiska — přesto je výsledkem tohoto propojení přehledný a ucelený systém, který nám dává nástroje pro analytický průnik do fikčních světů, a to obecně i konkrétně. Myslím, že to, co nám narativní sémantika fikčních světů poskytuje pro analýzu konkrétních narativních textů a jejich světů, se v praktické aplikaci může stát minimálně velmi dobře připraveným tématem pro interpretaci těchto textů — narativní sémantika fikčních světů nám v tomto případě odkrývá obě související struktury, a tak nám připravuje ornou půdu pro následné interpretační strategie.

Nicméně od dobře aplikovatelné teorie žádáme trochu více — v obecné rovině chceme, aby její aplikovatelnost přesáhla rovinu přípravy konkrétních textů pro jejich následnou interpretaci, ale chceme též, aby nějakým způsobem budto potvrdila, či zjemnila především naše literárně-historické bádání. V případě sémantiky fikčních světů můžeme formulovat otázku: „Bylo by možné (a přínosné) formulovat literárněhistorická (komparativní) studia na úrovni fikčních světů?“ A hlavně: „Co by takové uchopení obnášelo?“

Domnívám se, že prvním krokem pro to, abychom takovou aplikovatelnost prověřili, je nutnost začlenit fikční světy do širšího okruhu literárněteoretického zkoumání — prozkoumání toho, zda ob stojí, přeneseme-li je z roviny analýzy konkrétních textů do roviny obecné teorie fungování textů a jejich řetězců v nejrůznějších vývojových i nevyvojových liniích, do roviny obecných textových vztahů. Těchto možností koexistence fikčních světů a obecně metatextových zkoumání se týká i celá druhá část mé práce. Pokouším se ukázat, jak by mohly fikční světy fungovat v rámci zkoumání textových souvislostí, a odhadnout, jak by k tomuto zkoumání mohly přispět. Vybral jsem si několik metatextových fenoménů, na nichž se snažím ukázat aplikovatelnost fikčních světů na komparativní literární studia.